

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ТАРЫХ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ИСТОРИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. HISTORY

e-ISSN: 1694-867X

№2(3)/2023, 7-13

УДК: 94(575.1)(575.25)

DOI: [10.52754/1694867X_2023_2\(3\)_2](https://doi.org/10.52754/1694867X_2023_2(3)_2)

**УЛУТТУК- АЗАТТЫК КЫЙМЫЛДАРДЫН ТАРЫХНААМАСЫНЫН АЙРЫМ
МЕТОДОЛОГИЯЛЫК МАСЕЛЕЛЕРИ (АНЖИЯН КӨТӨРҮЛҮШҮНҮН
МИСАЛЫНДА)**

**НЕКОТОРЫЕ МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ИСТОРИИ НАЦИОНАЛЬНО-
ОСВОБОДИТЕЛЬНЫХ ДВИЖЕНИЙ (НА ПРИМЕРЕ АНДИЖАНСКОГО ВОССТАНИЯ)**

**SOME METHODOLOGICAL ISSUES IN THE HISTORY OF NATIONAL LIBERATION
MOVEMENTS (BASED ON THE EXAMPLE OF THE ANDIJAN UPRISING)**

Авазов Эрнис Абдыманапович

Авазов Эрнис Абдыманапович

Avazov Ernis Abdymanapovich

т.и.к., доцент, Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети
к.и.н., доцент, Джалал-Абадский государственный университет им. Б. Осмонова
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Jalal-Abad State University named after B. Osmonova
ernis-ist@mail.ru

УЛУТТУК- АЗАТТЫК КЫЙМЫЛДАРДЫН ТАРЫХНААМАСЫНЫН АЙРЫМ МЕТОДОЛОГИЯЛЫК МАСЕЛЕЛЕРИ (АНЖИЯН КӨТӨРҮЛҮШҮНҮН МИСАЛЫНДА)

Аннотация

Макалада 1898-жылдагы Анжиян көтөрүлүшүнүн мисалында Россия империясынын колониялык үстөмдүгү мезгилиндеги Фергана өрөөнүндөгү улуттук-азаттык кыймылдарды изилдөөнүн тарыхнаамасынын көйгөйлөрү, методологиялык мамилелер каралды. Көрсөтүлгөн мезгилдеги улуттук-боштондук кыймылындарын изилдөө жана түшүнүүдөгү теориялык, концептуалдык, методологиялык мамилелердин мүнөздөмөлөрү берилди. Аталган тарыхый окуялар боюнча ар түрдүү пикирлердин, көз караштардын, концепциялардын калыптанышына кыскача тарыхнаамалык сереп салынды. Макалада көтөрүлгөн көйгөйлөр бул маселенин тарыхнамасын жана методологиясын изилдөө Фергана өрөөнүндөгү колониялык мезгилдеги улуттук-азаттык кыймылынын тарыхынын теориялык аспектин андан кароого түрткү боло аларын көрсөттү.

Ачкыч сөздөр: колониялык доор, улуттук-азаттык кыймыл, тарыхнаама, методология, маселе, Анжиян көтөрүлүшү.

НЕКОТОРЫЕ МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ИСТОРИИ НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНЫХ ДВИЖЕНИЙ (НА ПРИМЕРЕ АНДИЖАНСКОГО ВОССТАНИЯ)

Аннотация

В статье рассмотрены проблемы историографии, методологические подходы исследования национально-освободительного движения Ферганской долины в период колониального господства Российской империи на примере Андижанского восстания 1898 года. Дана характеристика теоретико-концептуальных, методологических подходов в исследовании и осмыслении национально-освободительного движения указанного периода. Представлен краткий историографический обзор формирования неоднозначных точек зрения, взглядов, концепций на данное историческое событие. Проблемы поднятые в статье показали, что изучение историографии и методологии данного вопроса может послужить для дальнейшего рассмотрения теоретических аспектов истории национально-освободительного движения Ферганской долины колониального периода.

SOME METHODOLOGICAL ISSUES IN THE HISTORY OF NATIONAL LIBERATION MOVEMENTS (BASED ON THE EXAMPLE OF THE ANDIJAN UPRISING)

Abstract

The article examines the problems of historiography, methodological approaches to the study of the national liberation movement of the Fergana Valley during the period of colonial rule of the Russian Empire using the example of the Andijan uprising of 1898. The characteristics of theoretical, conceptual, methodological approaches in the study and understanding of the national liberation movement of this period are given. A brief historiographical overview of the formation of controversial points of view, views, and concepts on this historical event is presented colonial period. The problems raised in the article showed that the study of historiography and methodology of this issue can serve for further consideration of the theoretical aspects of the history of the national liberation movement of the Fergana Valley of the colonial period.

Ключевые слова: колониальный период, национально-освободительное движение, историография, методология, проблема, Андижанское восстание.

Keywords: colonial period, national liberation movement, historiography, methodology, problem, Andijan uprising.

Киришүү

Бүгүнкү реалийде тарыхый тагдырлары бирге болушкан түркстан калкттарынын азаттык күрөштөрүнүн теориялык- методологиялык маселелери учурда ата мекендик жана коңшу мамлекеттердин тарыхчылары тарабынан да колго алынып келүүдө. Албетте ар кандай тарыхый доорлордо бул багытта азаттык күрөштөрүнүн алкагында Фергана өрөөнүндө колониялык доордо болуп өткөн чоң-кичине көтөрүлүштөр тууралуу макалалар, монографиялар жазылып, диссертациялар корголду. Азаттык күрөштөрүнүн бир катар жетекчилеринин инсандык бейнелери ачып берилди. Бирок, бул багытта алардын тарыхынын теориялык-методологиялык өнүктөрү кыргыз тарыхнаамасында анчалык колго алынбастан, изилдөөлөр көндүм боюнча окуянын себептери, жүрүшү, кыймылдаткыч күчү жана жетектеген инсандардын айланасында жүргүзүлүп келүүдө. Бир эле азаттык күрөштөрүнүн гана эмес ар кандай тарыхый изилдөөлөрдүн методологиясы, теориялык маселелери, методдору жана принциптери И.Д. Ковальченко (1), В.Н. Сидорцов (2), Н.И. Смоленский (3) сыяктуу тарыхтын теориясы жана методологиясы боюнча авторлордун эмгектериндеги теоретикалык пикирлери менен шөкөттөлүп жаткандыгы маалым. Бул дегендик методология боюнча ата мекендик монография же окуу китебинин жоктугун айгинелеп турат. Азыркы учурда коргоого алынып чыгылуучу илимий иштерге коюлган талаптарга ылайык изилдөөнүн методологиясын жана ыкмасын чагылдырып, изилдөөнүн объектисин жана предметин мүнөздөөчү бөлүм талап кылынат. Мындай шартта изилдөөчүлөр жогорудагы авторлорго шилтемелерди шилеп берүү менен чектелишет. Болочок тарыхчыларды даярдоодо окуу планында каралган “Илимий изилдөөнүн методологиясы,” же болбосо “Тарыхый изилдөөнүн методдору” дисциплиналары боюнча тарых илиминин аспектиндеги окуу китеби жокко эсе. Изилдөө иштериндеги методологиялык өксүктүктү профессор З.Галиева: “Тарых илиминин азыркы кризиси көбүнесе республикада тарых илиминин өзүнүн фундаменталдуу маселелерин иштеп чыгууга багытталган изилдөөлөрдүн жетишсиздиги менен шартталган. Ата мекендик тарых илиминин өнүгүү деңгээли даталардын, окуялардын жана фактылардын сыпаттоо мүнөзүнө, формалдуу түрдө тарыхыйлуулуктун жана стадиялуулуктун принциптерине таянган. Ошол эле учурда дүйнөлүк тарыхый ой өзүнүн изилдөөлөрүндө методологиялык жана технологиялык өлчөмдөр боюнча да алда канча алдыга жылып, профессионалдык техникада фундаменталдуу өзгөрүүлөргө жана изилдөө ой жүгүртүүсүнүн татаалдыгына дуушар болду”(4),- деп белгилеген. Бул жагдай улуттук тарыхыбыздын өзөктүү маселелеринин бири деп ойлойбуз.

Изилдөөнүн объектиси. XIX – к 80-жылдарынан 1917-жылга чейинки мезгил аралыгындагы Фергана өрөөнүндөгү тургундардын азаттык күрөштөрүнүн тарыхы.

Изилдөөнүн предмети. 1898-жылдагы Анжиян көтөрүлүшүнүн мисалында Россия империясынын колониялык үстөмдүгү мезгилиндеги Фергана өрөөнүндөгү улуттук-азаттык кыймылдарды изилдөөнүн тарыхнаамасынын көйгөйлөрү, методологиялык мамилелер.

Изилдөөнүн каражаттары жана ыкмалары. Изилдөөнүн жылнаамалык алкагы XIX кылымдын акыркы чейрегинен азыркы убактарга чейинки мезилдерди камтыйт. Изилдөөнүн булактык негизин ошол доордо Фергана өөрөнүндөгү падыша бийлигине каршы азаттык күрөштөрүнүн тарыхы, тарыхнаамасы жана методологиясы боюнча ар

кайсы мезгилдердеги тарыхый адабияттар түздү. Аларга сереп салууда тарыхыйлуулук объективдүүлүк, историзм принциптери жетекчиликке алынды. Жыйынтыктар жана талкуулар. Кайра куруу доорундагы Бүткүл союздук XIX партиялык конференцияга багышталган КПСС БКнын тезистеринде кайра куруунун коомдо принципалдуу жаңы идеялык-саясий кырдаалды түзгөндүгүн белгилөө менен: “Борбордук Комитеттин февраль (1988-жыл) Пленуму болуп жаткан процесстердин идеялык маңызын аң-сезимдин революциясы, идеялык жаңылануу катары аныктады. Пикирлердин чыныгы плюрализминин, идеялардын жана кызыкчылыктардын ачык-айкын салыштыруулардын жаралышы биздин доордун мүнөздүү белгиси болуп саналат. Мунун аркасында совет адамдары өздөрүнүн интеллектуалдык жана моралдык потенциалын алда канча толук пайдаланууга, коомдук турмушка активдуу катышууга мүмкүндүк алды” (5), -деп кашкайта жазылган. Мындай кырдаалда аталган доордун соңку жылдарынан тарта падышачылыктын колониялык саясатына каршы күрөштөр жана алардын жетектеген инсандар тууралуу акырындык менен борбордон оолактоочу өңүттөгү изилдөөлөр колго алынып, мезгилдүү басма сөздө илимий-публицистикалык макалалар жарыялана баштаган

Эгемендиктин алдында “КПССтин тарыхы”, “СССРдин тарыхы”, “Илимий коммунизм” дисциплиналары окуу жайлардын окуу пландарынан алынып салынып, анын негиздөөчүлөрүнүн илимий мурастарын жээрүү көрүнүшү күндөн күнгө курчуй берген. Соңку жылдарда падышачылык Орусиянын үстөмдүгү доору боюнча советтик концепцияларды кыйгап өткөн бир катар эмгектер жаралгандыгы маалым. Тарыхнаамда падышачылык доор орусиялык колониализм катары сыпатталып, анын башаттарын, анын маңызын жана кесепеттерин жаңыча кароо чоң мааниге ээ болду. Советтик доорго карата да кайчы пикирлер жашап келүүдө. Алсак аталган доорду «Совет колониализми (неоколониализми)» бөлүп тууралуу да пикирлер маалым. Албетте “бул пикир али гипотезалык гана мүнөзгө ээ болуп, азырынча илим коомчулугана кире элек” (6, 24). Мындай пикирлер коңшу мамлекеттердин изилдөөчүлөрүнүн арасында да жашап келет. Эми конкреттүү маселеге келсек аз да болсо азаттык күрөштөрүнүн тарыхнаамасына жана методологиялык маселелерине байланыштуу Ж.Жакыпбеков (7), Т.Кененсариев (8), З.И. Галиева (4), С.Ф. Мажитов (9), Ж.К. Касымбаев (10), Ж.Д. Кусаинова (11) сыяктуу окумуштуулардын эмгектери белгилүү. Казакстандык профессор С.Мажитов мындай элдик боштондук кыймылдардын тарыхынын теориясынын жана методологиясынын жетиштүү иштелип чыгылбагандыгын белгилеген (9, 62-63).

Октябрь революциясына чейинки тарыхнаамада расмий жана расмий эмес багыттарды бөлүп кароо адатка айланган. Расмий көз карашта падышачылыктын саясаты колдоого алынып ар кандай көтөрүлүштөр диний фанатизмдин негизинде “бир ууч журт бузарлар” тарабынан колдоого алынган көрүнүш катары сыпатталып келген. Расмий эмес пикирде көтөрүлүшчүлөрдүн аракеттерине тилектештик же кандайдыр бир колдоо ниеттери айтылбаса да борбордук өкмөттүн же болбосо жергиликтүү администрациянын туура эмес аракеттеринен улам келип чыккандыгы тууралуу пикирлер учурайт. Айрымдар тарабынан падышалык колониялык администрациянын Россиянын улуттук чет-жакаларындагы «цивилизация жайылтуу иштерине» карата каршылык көрсөтүүлөр катарында көрсөтүлгөн. XX кылымдын 20-жылдарынын аягынан тартып советтик тарыхнаамада падыша бийлигини империянын чет жакаларындагы «колониялык» саясаты атайын изилдене баштаган. Бул маселеде ошол учурда М.Н. Покровскийдин Россия империясынын анын чет жакасындагы

«абсолюттук балээлүү» ролу жөнүндөгү көз карашы үстөмдүк кылган. Ошол мезгилдерде кайсы бир себептерден улам советтик тарыхчылар бул окуяны изилдөөдө 1898-жылдагы «көтөрүлүштүн» исламдык вариантына көңүл бурушкан эмес. Саягы, Октябрь революциясы боюнча таптык таламдаштык концепциясынан улам падышачылыкка каршы күрөш катарында бааланып жаткан Анжиян көтөрүлүшүнүн диний өңүттү атайылап көз жаздымында калтырылгандай

1947-жылы Ташкентте автордук жамаат тарабынан «Истории народов Узбекистана» аттуу китеп жарыкка чыккын. Китепте бүтүндөй бир бөлүм 1898-жылдагы Анжиян «көтөрүлүшүнө» арналган. Анжиян көтөрүлүшү кол өнөрчү эшен Ийикчи -эшен жетектеген дыйкандардын кыймылы катары мүнөздөлгөн (12, 63). Эмгектин авторлору элдик кыймыл катары Анжиян көтөрүлүшүнүн революциялык зор мааниси барлыгын, ал 90-жылдары эле бүтүндөй падышалык Россияны терең кучагына алган жалпы революциялык процесстин багытында жүргөндүгүн белгилешкен. 1950-жылдарда аны «реакциялык», керек болсо британиялык агенттердин катыштыгы бар окуя катары кайра баалоо башталган. Бул өңүттө Б. Гафуровдун (13) чырлуу макаласы жаралган. Мындан улам 1940- 50-жылдарда антколониялык кыймылдарга карата “феодалдык- монархиялык”, “улутчулдук” деген жарлыктар тагыла баштаган жана мындай баа берүүлөр 1980-жылдарга чейинки айрым изилдөөлөрдө да орун алган.

XX кылымдын 60-жылдарында падышачылыктын эксплуататордук саясаты жөнүндөгү тезисти жактаган советтик тарыхнаама Орто Азияны басып алуу жөнүндө эмес, анын Россияга кошулушу жөнүндө жаза баштаган жана процесстин прогрессивдүү маанисин баса белгилеген (14). Ар бир союздук республикаларда бул багытта кошулулуунун прогрессивдүү жактары даңазалана баштаган. Кыргыз тарыхнаамасында ыктыярдуу кошулуу концепциясы (15) жаралган. Мына ушундай багытоочуу концепциялардын азаттык күрөштөрү жөнүндөгү изилдөөлөрдө көрүнүшү жана чагылышы мыйзам ченемдүү болгон. Албетте Фергана өрөөнүндөгү азаттык күрөштөрүнүн тарыхнаамасынын советтик мезгилдеги тигил же бул этабында белгилүү бир көз караштар үстөмдүк кылган (18, 29). Бул дегендик азаттык күрөштөрү кээде падышачылыктын бийлигин бошондоткон “таптык күрөш”, кээ учурда “революция”, айрым кездерде “реакциялык”, “антифеодалдык”, “антиимпериалистик” кыймыл катары карала берген. Ушундай шартта 1968-жылы жарык көргөн «Истории Узбекской ССР» аттуу эмгектин авторлору тарабынан Анжиян көтөрүлүшүнүн экономикалык себептерден улам келип чыккандыгы тууралуу көз караштар кайрадан жандандырылган (16, 82-85). Алар көтөрүлүштүн негизги себебин падышачылыктын Орто Азия чөлкөмүндөгү агрардык саясаты менен байланыштырышкан.

Кийинки маселе колониялык доордогу чоң кичине элдик көтөрүлүштөрдүн өз ара жана совет бийлигинин алгачкы жылдарындагы басмачылык күрөштөрү менен байланышы тууралуу маселе. Советтик тарыхнаамада колониялык доордогу аталган көтөрүлүштөр социалдык таламдаштык принцибинде гана байланышта каралган. Колониялык жана чет өлкөлүк авторлордун айрымдары Анжиян көтөрүлүшү менен 1916-жылдагы көтөрүлүштү байланышта карагандыктары маалым. Советтик тарыхнаамада 1917-жылдан тартып “Соңку жаңы доор” башталат жана мындай мезгилдештирүү советтик тарых илимине гана таандык. Мындан улам колониялык доордогу күрөштөр менен басмачылык күрөштөрдүн байланышы тууралуу сөз болуусу мүмкүн эмес болгон (19, 35). Эгемендик доордо аталган кыймылдар азаттык күрөшүнүн бир формасы катары сыпатталууда. Биздин оюбузча “Совет бийлигинин

алгачкы жылдарында кулач жайган, адаттагыдай эле “панисламистик, “пантюркистик” жарлыктар жабылган, айрым өңүттө көз каранды эместик үчүн болгон күрөш- басмачылык кыймылдар Фергана өрөөнүндөгү азаттык күрөштөрүнүн колониялык доордогу эволюциясынын логикалык бүтүшүнө алып келди десек туура болчудай” (17,19-22). Ошондой эле 1916-жылдагы көтөрүлүштүн аякташы 1917-жылдарды камтыгандыгы эске алынуусу абзел.

Азаттык күрөштөрүнүн окуп үйрөнүүдө же болбосо алардын методологиясын кароодо алардын түшүнүктүк аппаратынын шайкештигине да көңүл буруу зарыл. Батыш тарыхнаамасында кыймылдарды сыпаттоочу терминдер же түшүнүктөр революцияга чейинки эмгектерде учурабайт. Адатта чет элдик авторлордун изилдөөлөрүндө “каршылык көрсөтүү”, “протест”, “реакция”, “улутчулдук” түшүнүктөрү берилет. Андан айрмаланып советтик тарыхнаамада “элдик боштондук күрөш”, “элдик көтөрүлүш,””улуттук боштондук кыймыл” түшүнүктөрү басымдуулук кылат. Ал эми улуттук тарыхнаамада тигил же бул көтөрүлүштөр азаттык күрөштөрү же кыймылдары катары каралууда. Бул өңүттө алып караганда азаттык күрөштөрүнүн түшүнүктүк аппаратын калыптандырууда цивилизациялык мамиленин алкагында каралуусу абзел.

Корутунду. Жыйынтыктап айтканда эгемендүүлүк жылдарында Фергана өрөөнүндөгү азаттык күрөштөрүн изилдөөдө тарыхчыларынын олуттуу ийгиликтери жана жетишкендиктери болгонуна карабастан, аларды өз алдынча бөлүп кароо үстөмдүк кылып, алардын себеп-натыйжалык байланыштары жана мезгилдештирүү маселеси дагы көңүл сыртында калууда. Ушул жараянда элдин бүйүрүн кызыткан жоромолчу тарыхчылардын эч кандай илимий принциптерге таянбаган “Фолк-историяга” мүнөздүү маалыматтары кесипкөй тарыхчылардын изилдөөлөрүнө караганда угумдуу да, жугумдуу да болуп калгандыгы жалпыга маалым. Мындай көрүнүш кайсы бир денгээлде тарых илиминдеги ынгайсыз абалга алып келди десек болот. Ар кандай азаттык күрөштөрүнө ашкере улуттук өңүттөн жана кокту-колоттук кызыкчылыктардан кароо да орун алган. Ошол эле учурда изилдөөчүлөр саясатташкан ыкмалардан оолак болуу жана толук ишеничтүү эмес фактыларды колдонууда өз позициясынын чындыгын далилдөө үчүн ар кандай карама-каршы аргументтерден баш тартуу керек. Мындан улам аталган доордогу азаттык кыймылдардын тарыхынын теориясынын жана методологиясын жетиштүү иштеп чыгуу зарыл.

Адабияттар

1. Ковальченко И.Д.(2003). Методы исторического исследования. Отделение историко-филологических наук. 2-е изд., доп. - М.: Наука, - 486 с.
2. Сидорцов, В. Н. (2010). Методология истории : курс лекций.. — Минск : БГУ,-. 207 с.
3. Смоленский Н. И.(2008). Теория и методология истории. М., - 272 с.
4. Галиева З. Восстание 1916 г. в Кыргызстане и Центральной Азии: новые подходы и интерпретации https://kghistory.akipress.org/unews/un_post:8988/
5. Из Тезисов ЦК КПСС к XIX Всесоюзной партийной конференции(1988).Общественные науки в Узбекистане. №5
6. КененсариевТ., Эгемназаров Д.(2003). Менин мамлекетим. Ош, 24-б.

7. Жакыпбеков Ж.(2013) Историография проблем истории Кыргызстана второй половины XIX - нач. XX вв. (опыт, перспективы изучения). – Бишкек,
8. Кененсариев Т. Основные методологические принципы изучения истории Кыргызстана XVIII-начала XX вв. https://kghistory.akiipress.org/unews/un_post:7068
9. Мажитов С.Ф.(1994). Вопросы методологии изучения характера колониального господства России в контексте истории Казахстана начала XX века. Казахстан в начале XX века методология, историография, источниковедение. Алматы, - С. 62-73,
10. Касымбаев Ж.К.(2003) Проблемы истории национально-освободительных движений в Казахстане в XVIII - начале XX вв теоретико-методологические аспекты . Отан тарихы.№ 3
11. Кусаинова Ж.Д. Национально-освободительное движение казахского народа под предводительством Кенесары Касымова: вопросы методологии изучения. https://st-0.akiipress.org/st_bilimlib/4/4b73
12. История народов Узбекистана(1947). Под ред. С.В. Бахрушина. Т. 2. Т.: Уз АН, С.-363.
13. Гафуров Б.(1953). Андижанское восстание 1898 года . Вопросы истории. - № 2, С. 50–61
14. Брагинский И.С., Раджабов С., Ромодин В.А. (1953) К вопросу о значении присоединения Средней Азии к России . Вопросы истории. -. № 8.-С.-21-40
15. Джамгерчинов Б.(1963). Добровольное вхождение Киргизии в состав России. – 2 изд. – Ф., 436 с.
16. История Узбекской ССР в 4-х тт. (1968)Т. 2. // Отв. ред. Х.З. Зияев. Т.: Фан, - С. 82-85.
17. Авазов Э.(2017). Фергана өрөөнүндөгү азаттык күрөштөрүнүн эволюциясы жана методологиясы жөнүндөгү айрым пикирлер. ОшМУнун Жарчысы.19-22-б.
18. Бекмагамбетова, М., Бимолданова, А., & Ералина, А. (2023). Тургайская область в дореволюционных трудах: в контексте “новой имперской истории”. *Вестник Ошского государственного университета*, (3), с. 21-31. https://doi.org/10.52754/16948610_2023_3_3
19. Дыйканова, Ш. (2022). Октябрь төңкөрүшү Фергана өрөөнүндө: социалисттик агарардык түзүлүштүн негизделиши. *Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Тарых*, (1), 31-37. https://doi.org/10.52754/1694867X_2022_1_4